

*Сергій
Максимов,
Дмитро
Кобринський*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ ВИКЛАДАЧІВ І НАУКОВЦІВ

26—29 вересня 2008 року в Києві відбувся міжнародний методологічний семінар «Філософія права як академічна дисципліна», зорганізований як регіональний семінар із підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів у межах проекту «Сучасна теорія права», здійснюваного під егідою Програми підтримки вищої освіти Інституту відкритого суспільства (Будапешт).

Проект започатковано 2007 року. Із більш як 50 кандидатів було відібрано 20 учасників з 11 країн колишнього СРСР. За цей період у Росії (в Москві та під Санкт-Петербургом) відбулися три сесії, на які запросили таких відомих фахівців із теорії та філософії права, як М. Мур (Університет Іллінойс, США), Р. Шафер-Ландау (Університет Вісконсина, США), П. Бальцерович (Варшавський університет, Польща), А. Поляков (Санкт-Петербурзький університет, Росія) та ін. На попередніх сесіях обговорювали низку тем: «Сучасні правові теорії: юридичний позитивізм, природне право та правовий прагматизм», «Вступ до англо-американської юриспруденції», «Засади та межі кримінального судочинства», «Стародавньоіндійська система права». Поряд із тим було розроблено нові форми практичних занять із філософії права, а саме: «Суд над судом» і «Правовий статус філософії».

В Україні зацікавлення проектом виявилось одразу, і більшість заявок на участь надійшла саме з України. Тому проведення семінару в Києві із запрошенням колег із ВНЗ України стало логічним продовженням реалізації проекту. Ще одним важелем для вибору місця проведення семінару було упривілейоване становище філософії права в Україні, де є можливість отримувати науковий ступінь із філософії

© С. МАКСИМОВ,
Д. КОБРИНСЬКИЙ,
2009

права у межах як юридичних, так і філософських наук.

Семинар відбувся за підтримки Інституту держави і права ім. В. Корещого НАНУ та Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. 3-поміж українських фахівців узяти участь у семінарі запросили академіка АПРН М. Костицького, члена кореспондента АПРН П. Рабіновича, професорів В. Бабкіна, М. Братасюк, В. Горбатенка й, зокрема, одного з авторів цього огляду.

Програма семінару передбачала кілька відкритих лекцій знавців права України, а також виступи учасників — викладачів теорії й філософії права з Азербайджану та Росії. Відбулися презентації збірника «Проблеми філософії права» і часопису «Проблеми філософії права», а також групові обговорення актуальних проблем філософії права як навчальної дисципліни та круглий стіл із підсумків семінару.

26 вересня у пансіонаті «Пуща-Водича», де тривав семінар, відбулося його відкриття. Зі змістом програми, метою і завданнями семінару ознайомив учасників координатор проекту С. Мойсеев (Новосибірськ). Далі у відкритій лекції професора П. Рабіновича (Львів) «*Праворозуміння як світоглядно-методологічна основа викладання філософії права*» було порушено питання недостатньої визначеності філософії права і методичного забезпечення її викладання. Головну увагу лектор приділив зіставленню різних глумачень тих явищ, що їх позначають поняттям «право», і запропонував авторське розуміння права як таких можливостей суб'єкта суспільного життя, які необхідні для задоволення потреб його існування і розвитку, об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства, забезпечуваних відповідними обов'язками інших суб'єктів суспільства і збалансованих із їхніми потребами. Предметною сферою філософії права було визнано гранично загальні закономірності явищ, означуваних як право. У лекції було також розкрито досвід застосування проб-

лемно-аналітичних завдань у процесі викладання філософії права у Львівському університеті.

Наступного дня у приміщенні Інституту держави і права та Інституту філософії відбулася відкрита лекція академіка М. Костицького «*Затребуваність у філософії права в теоретичній і практичній підготовці юристів*». Він заторкнув історичні та соціокультурні аспекти становлення філософії права на сучасному етапі й наголосив, що потреба у філософії права як світоглядній дисципліні пов'язана із запитом практики на нові кадри широкого профілю, а в контексті утвердження ідеї верховенства права значущість філософсько-правового бачення тільки зростатиме. В перебігу обговорення лекції було порушено організаційні та змістовні питання вдосконалення філософсько-правового вишколу сучасних юристів, а також зроблено наголос на його особливому значенні для діяльності суддів за умов чинності конституційного принципу верховенства права.

С. Максимов (Харків) зробив доповідь про перебіг XXIII Всесвітнього конгресу Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії «Право і правові культури у XXI сторіччі: відмінності та єдність», який відбувся 1—6 серпня 2007 року у Кракові (Польща). Доповідач звернув увагу на головні проблеми сучасної філософії права, обговорювані на Конгресі: поняття права і правова аргументація; становлення єдиної європейської правової культури та європейська ідентичність; верховенство права; поширення правового плюралізму; мультикультуралізм і глобалізація; екзистенційний вимір правових інституцій та ін. Учасників було поінформовано, що наступний, XXIV Всесвітній конгрес буде присвячений темі «Глобальна гармонія та верховенство права» і відбуватиметься 15—20 вересня 2009 року в Пекіні (Китай). (Сайт конгресу: <http://www.chinalawsociety.com>.)

В. Бігун ознайомив учасників зі спеціалізованим виданням — міжнародним

часописом «Проблеми філософії права». О. Литвинов презентував збірник наукових статей «Проблеми философии права», виданий у Луганському державному університеті внутрішніх справ до 140-річчя із дня народження видатного російського філософа права і теоретика правової держави П. Новгородцева. Збірник містить тексти науковців з України, Росії, Литви та Нідерландів, а також кілька вперше опублікованих листів П. Новгородцева до П. Струве.

Подальші доповіді учасників тематично розподілилися між трьома секційними засіданнями. Перше — **«Методологічні і методичні аспекти філософії права»** — відкрила О. Скорина. У її доповіді «Значення філософії права для становлення професійної культури юриста» йшлося про те, що саме філософський підхід надає можливості всебічного та цілісного осмислення правових явищ. Крім того, філософія права дає змогу розвинути самостійне мислення студентів-правознавців, допомагає розумінню сутності права, місця і ролі права в житті суспільства. У зв'язку з цим, зазначила доповідачка, викликає занепокоєння практика «викреслення» дисципліни «філософія права» з навчальних планів юридичних факультетів деяких ВНЗ України.

Т. Луцина («Актуалізація політичного в межах курсу “Філософія права”»), розмірковуючи про місце філософії права в системі соціально-гуманітарного циклу дисциплін, завважила, що цей курс містить певну ідейну передвизначеність. За своєю специфікою він спрямований на формування не тільки професійних якостей юриста, а й активної громадянської позиції.

Тематику роздумів своєї колеги підтримала О. Нікітченко. З її погляду, філософія права є також чинником формування внутрішньої свободи особистості (правознавця передусім). А позаяк одним із зовнішніх проявів цієї свободи є академічна свобода як реалізація свободи наукової творчості, то філософію права в контексті

сучасного філософського дискурсу доречно визнати філософією свободи.

С. Мойсеев у своєму виступі проаналізував відмінності викладання філософії права в пострадянському просторі та в США. Зокрема, в американських ВНЗ застосовують ефективні методики, узаasadнені на самостійній роботі студентів, і першою чергою на критичному аналізі як філософських текстів, так і правових документів.

О. Клименко ознайомила присутніх із формуванням електронних каталогів та фондів філософсько-правової літератури українських бібліотек, насамперед Національної бібліотеки НАНУ ім. В. Вернадського, й констатувала, що поповнення цих фондів іде дуже повільно.

Під час засідання другої секції, яка мала назву **«Історико-філософські аспекти філософії права»**, О. Литвинов у доповіді «Історія філософії права як філософія права» розвинув тезу про необхідність осягнення історії філософсько-правової думки майбутніми юристами, особливо підкресливши значення періоду Нового часу, оскільки сьогоденний правовий та політичний дискурс в Україні та інших країнах пострадянського простору розгортається в термінах досягнень того періоду. Доповідач привернув увагу присутніх до проблеми застосування сучасних методів вивчення суспільства і права у галузевих юридичних дослідженнях, щоб запобігти надто спрощеному осмисленню соціальної дійсності й редукуванню складних реальних процесів до вельми примітивних схем, що, зрештою, негативно впливає й на діяльність правоохоронних і судових органів.

О. Помніков говорив про подолання позитивістських тенденцій у філософії права та про відродження інтересу до природно-правових концепцій праворозуміння. По-перше, на його думку, багато евристичних ідей щодо сучасного осмислення права можна віднайти у творах Аристотеля. Приблизники ідеї природного права можуть і сьогодні брати на озброєн-

ня застосовувані античним філософом аргументи, наприклад, пов'язані з обґрунтуванням політичної природи людини, визначенням політики як вищої форми спілкування і чимало іншого. По-друге, зацікавлення Аристотелем пов'язане з особливим типом раціональності, а саме з моральною раціональністю. По-третє, Аристотелева практична філософія, зокрема його вчення про справедливість, дає певний ключ до подолання дуалізму цінності і факту.

О. Тимохін зосередився на герменевтичних підходах у філософії права, які можуть бути використані як у дослідницькій, так і в педагогічній практиці.

О. Маслак розглянув стан природно-правових теорій після постмодерну. На початку XXI сторіччя, дякуючи постмодерністській філософії, усталілося уявлення про принципову концептуальну «плюралістичність» у філософії загалом і у філософії права зокрема. Проте така «плюралістичність», зокрема у процедурних концепціях природного права, які відмовляються від уявлення про універсальні засади обґрунтування природного права і замінюють їх концептами «внутрішньої моралі права», здатна призводити до «релятивізації» ідеї природного права. Розв'язати проблему «релятивізації» природного права має «пост-постмодерна» філософія права, перед якою відкривається кілька перспектив розвитку: 1) повернення до до-модерних класичних доктрин природного права; 2) розвиток модерних «субстанційних» доктрин природного права; 3) створення принципово нової моделі обґрунтування природного права.

На думку Ф. Мехдієва («Недостатність та ерозія класичних теорій права на початок XXI сторіччя»), такі важливі принципи, як справедливість, рівність, свобода, суспільні інтереси, правова стабільність, суспільна мораль, не мають усталеної дефініції й загально визнаного тлумачення. Це призводить до суб'єктивізму в застосуванні їх. Вихід автор доповіді вбачає у

зверненні до концепту прав людини. Теорії природного права, вважає він, мають бути переформульовані у світлі ідеї прав людини у співвіднесенні зі збереженням суспільного порядку і спільними інтересами.

Проблематику засідання третьої секції було окреслено як «**Актуальні принципи і підходи у філософії права**».

Р. Губань, що виступив із темою «Цивілізаційний підхід у викладанні правових дисциплін», вважає, що політико-правова система — це концентроване відображення ціннісних, духовних, релігійних та ідеологічних засад певної цивілізації (західної, мусульманської, китайської тощо) — з огляду як на її «зовнішню оболонку», так і на її сутність. Тому, на його думку, в курсі філософії права доцільно приділяти увагу зв'язку між цивілізаційними засадами, зокрема системою цінностей, і правом як одним із способів репрезентації цих цінностей.

С. Касаткін у доповіді «Філософія права в системі російського теоретико-правового знання» зосередився на проблемах визначення співвідношення філософії права з теорією держави і права та іншими юридичними дисциплінами. Одна з важливих пропозицій автора стосувалася активізації філософсько-правових досліджень чинної правової системи та офіційного права, засад соціально-правових практик і понять, логік, способів сприйняття, мислення та поведінки, які імпліцитно конституують ці практики.

Н. Костицька спинилася на проблемах і можливостях, що виникають у сучасному праві в контексті новітніх інформаційних технологій, активно впроваджуваних у юридичній царині суспільного життя.

У повідомленні С. Погребняка було розглянуто два головні, на думку автора виступу, принципи права — справедливість та рівність — у їх співвідношенні.

Д. Кобринський («Комунікативні аспекти філософії права») наголосив актуальні сьгодні комунікативні аспекти фі-

лософії права (М. ван Хук, А. Поляков). Запропонована в доповіді образно-ігрова діалогічна модель комунікації надає, за словами дослідника, нові можливості для осмислення правотворення і правозастосування. Така модель може бути використана як одна з методологій гуманітарної експертизи права.

З метою аналізу методологічних і методичних питань філософії права в рамках роботи семінару було створено три групи, які обговорювали проблеми (1) предмета філософії права, (2) структури цієї навчальної дисципліни та (3) методики її викладання.

Зазначимо, що під час дискусії про *предмет філософії* права було висловлено кілька, на наш погляд, принципових міркувань. Зокрема, пролунала думка про те, що філософсько-правове дослідження відрізняється від теоретико-правового не за предметом, а за методом (С. Максимов). О. Помніков запропонував використовувати як робоче таке визначення: «філософія права — це мета-теоретична (стосовно всієї сукупності науково-юридичних знань) наукова і навчальна дисципліна, покликана вивчати сутність права, його місце у структурі людського буття, головні тенденції та закономірності історичного розвитку права і його функціонування в суспільстві, обґрунтувати значення фундаментальних юридичних понять і категорій, а також, шляхом розвитку навичок критичної рефлексії, сприяти формуванню правової культури студентів».

Обговорення проблеми *структури філософії* права виявило багатоваріантність структурування навчального курсу, але й показало, що жодне не можна вважати засадовим без принципових уточнень або доповнень. На думку учасників обговорення, логічно було б виокремити у структурі навчального курсу два змістові блоки (модулі). Зокрема, це можна зробити за аналогією із законодавством, де виокремлено загальну та особливу частини (С. Погребняк).

Теоретичний (теоретико-історичний) блок може включати розділ про предмет філософії права, в якому належить висвітлювати головні позиції щодо цієї проблеми, а також правову онтологію, епістемологію, аксіологію та антропологію. Практичний блок міг би включати розділи, присвячені головним проблемам правотворчості та правореалізації, а також галузеві проблеми, зокрема пов'язані зі специфікою конкретного ВНЗ (О. Павлишин). Загалом така структура відповідає наявним навчальним посібникам і могла б, з певними коригуваннями, стати засадовою для багатьох фахівців.

Група, яка зосередилася на проблематиці *методики викладання*, також зробила цікаві пропозиції щодо вдосконалення філософсько-правової освіти.

Із головних педагогічних завдань — навчання, виховання та розвиток — у сучасному викладанні філософії права, на думку Д. Кобринського, треба зосередитися на навчанні та розвитку. Зміст навчання, як зазначила А. Махньова, має корелювати з філософією, яка має тривалу історію її викладання у ВНЗ. І тут одним із головних складників має бути історико-філософська частина і напрацьовані у викладанні саме історії філософії герменевтичні, інтерпретаційні та інші методики.

Філософія права є саме тією дисципліною серед усіх предметів, що їх викладають юристам, яка може допомогти майбутнім фахівцям у розвитку критичного й абстрактного мислення, й тому слід робити наголос на реалізації цих завдань. О. Маслак відзначив необхідність індивідуалізації у процесі викладання філософії права. Він підтримав думку В. Бігуна про необхідність спрямовувати дослідницькі та педагогічні зусилля філософів-правознавців на розв'язання практичних проблем і завдань.

О. Литвинов запропонував авторську систему роботи на семінарах (авто-семінар за рейтингових засадах), яка покликана активізувати пізнавальну діяльність

усіх без винятку присутніх на занятті й дати змогу уникати суб'єктивності в оцінюванні рівня знань.

28 вересня під час прогулянки Дніпром на теплоході «Еней» учасники почули виступ історика І. Турова «Близькосхідне право античної доби», який розглянув формування специфічної єврейської системи праворозуміння, базованої на текстах Тори, Танаха і Талмуду, а також єврейської судової та арбітражної практики. В перебігу обговорення лекції лектор та

учасники виявили цікаві паралелі між давніми й сучасними способами ухвалення правових рішень.

29 вересня учасники завершального круглого столу підбили підсумки семінару і висловили пропозиції щодо подальшої співпраці, зокрема в контексті проекту «Сучасна теорія права», а також у межах IV Всеукраїнського круглого столу «Антропология права: філософський і юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)», який щорічно відбувається у Львові.